

La primavera de l'edat moderna? L'economia catalana i la suposada «crisi baixmedieval» (1350-1450)*

DANIEL BOFARULL BARNÉS

Passejant pel nucli antic de Barcelona i observant els meravellosos edificis gòtics encara existents, a un historiador se li fa difícil d'acceptar que aquella època esplendorosa en l'àmbit arquitectònic fou una època de crisi econòmica. Un plantejament totalment contraintuïtiu, però que ha perdurat fins als nostres temps fonamentalment per l'autoritat dels seus dos màxims defensors: Pierre Vilar i Jaume Vicens Vives. La idea de la «crisi baixmedieval catalana» ja fou qüestionada aviat per altres historiadors, com José Enrique Ruiz-Doménec o Mario Del Treppo, i autors més recents (Gaspar Feliu, Josep Maria Salrach, Jaume Aurell...) han aportat matisacions de caire més especialitzat en relació amb qüestions molt concretes. Però el fet és que la tesi de la «crisi» continua present, excessivament present, en la historiografia.

En aquesta ciutat, entre el 1350 i el 1450, s'erigiren les més excelsos obres del gòtic català. Per un costat, es construeixen els dos edificis religiosos més emblemàtics de la ciutat: la catedral i Santa Maria del Mar. De la mateixa manera, és precisament en aquesta època que es basteixen les tres construccions més simbòliques del poder polític: el Palau

* Resum del Treball de Final de Màster, dirigit pel Dr. Xavier Gil i presentat el 26 de juny de 2013 davant un tribunal format pels professors Dr. Àngel Casals Martínez, Dr. Jaume Dantí Riu i Dra. María Ángeles Pérez Samper.

de la Generalitat, el Saló del Tinell i el Saló del Consell de Cent. El 3 de desembre de 1400, els representants dels tres braços —Alfons de Tous, Jaume Marc i Ramon Desplà— van adquirir del comerciant Pere Brunet, per 38.500 sous, l'edifici del carrer de Sant Honorat que, amb les posteriors ampliacions, esdevindria l'actual Palau de la Generalitat. Per la seva banda, el Saló del Tinell va ser encarregat al mestre d'obres Guillem Carbonell pel rei Pere el Cerimoniós entre els anys 1359 i 1362. I, finalment, el Saló de Cent fou realitzat pel mestre d'obres Pere Llobet l'any 1369. El Cerimoniós també va dur a terme la important tasca urbanísticodefensiva d'ampliació de les muralles de la ciutat de Barcelona, per protegir el barri del Raval fins a les Drassanes. I el meravellós hospital de la Santa Creu de Barcelona té el seu origen l'any 1401, quan el Consell de Cent va decidir fusionar els sis hospitals que llavors hi havia a la ciutat.

Finalment, els dos edificis de caire econòmic més importants de la ciutat també són d'aquesta època: les Drassanes i la Llotja de Mar. Malgrat que l'edifici actual de les Drassanes sigui en gran part una reconstrucció del segle XVI, va ser a la dècada de 1378-1387 que es produí la ràpida conclusió de les obres que havien començat a finals del segle XIII. I va ser en el període 1390-1450 que es va fer necessària la primera ampliació. En relació amb la Llotja de Mar, s'aixeca la primera porxada en els anys 1352-1357. Però aquesta primera construcció aviat va resultar petita i entre 1384 i 1397 es construí la gran sala gòtica. Més endavant es van anar afegint altres construccions: un pati i una petita capella (1452-1453) i el pis superior on se situava el Consolat de Mar (1457-1459).

A *Lo crestià*, redactat entre el 1379 i el 1392, Francesc Eiximenis considera que Barcelona és una de les ciutats més importants del seu temps. En la seva obra cita la famosa llista de ciutats «far i espill» de l'autor clàssic Facund, en la qual no apareix la ciutat de Barcelona. Però Eiximenis ens recorda que Barcelona és una ciutat més antiga que Tarragona i que és una noble ciutat que bé mereixeria estar inclosa en aquesta llista clàssica de ciutats notables. Cal tenir en compte el factor encomiàstic en les paraules d'Eiximenis, inherents a aquell tipus de

tractat. Tot i així, sembla que si l'autor proposa incloure Barcelona en aquesta exclusiva selecció es pot inferir que la ciutat vivia un moment econòmicament dolç o, almenys, no estava immersa en una crisi econòmica.

Per la seva banda, Bernat Metge, en la seva obra *Lo somni*, escrita l'any 1399, també fa una lloança de la ciutat de Barcelona: «E no puc pensar que sens gran misteri haja noms femenins la major part de les províncies e de les plus insignes ciutats del món, entre les quals la nostra notable ciutat de Barcelona és col·locada».

En la ciutat metgiana es descriu una casa «burgesa» amb grans miralls i serventes i tot el que fan les dones per cuidar el seu aspecte físic: utilitzen «aigües, perfums, algàlia, ambre e coses aromàtiques, [...] pinten-se ab innumerables unguents e colors». I també es diu que els homes eren tant o més presumits que les dones: «E açò que no els és menor vergonya, van ab alcandores brodades e perfumades, així com si eren donzelles qui deguessen anar a marits».

Se'ns mostra un entorn civilitzat i ric, fins i tot superficial, en el qual hi ha «noces e convits e solemnes festes» i en què els marits regalen a les seves dones «fermalls, anells, perles, collars, paternostres, manilles, correges, moltes vestedures e diversos ornaments». En definitiva, se'ns dibuixa una societat alegre i sensible, amb *joie de vivre*, que gaudeix de la música, de la literatura i de la dansa. Hem de recordar aquí els Jocs Florals, instituïts a Tolosa de Llenguadoc l'any 1323, als quals concorrien també trobadors i poetes catalans. El 1393, per desig del rei Joan I, el Consistori de la Gaia Ciència es va instaurar a Barcelona. I aquests certàmens literaris i poètics se celebraren fins al 1484. És justament dins el marc d'aquest efervescent ambient cultural que se situa el present estudi. Una imatge allunyada de la d'una societat caduca, trista, miserable, violenta, terroritzada, sumida en la «tardor de l'edat mitjana».

Malgrat que l'anàlisi econòmica sigui l'objectiu central d'aquest estudi, hem fet un petit tast de dues obres literàries de referència que ens ha permès entreveure alguna de les atmosferes socials de l'època, fossin reals o imaginades pels autors. També hem fet una incursió en l'estudi de fonts testamentàries. Una branca de la historiografia ha cercat en els

testaments «les actituds davant la mort». Nosaltres no pretenem formular conclusions definitives sobre quina era la mentalitat de l'època estudiada, però sí extreure'n determinats elements d'aproximació.

Hem analitzat amb detall una selecció de testaments de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Els criteris de selecció són, en primer lloc, l'estat de conservació dels manuscrits i la llegibilitat de la cal·ligrafia, i segonament, que fossin de diferents notaris i en un ventall de dates ampli, que abastés tot el període estudiat, entre el 1350 i el 1450.

En l'estudi efectuat, trobem, per un costat, que l'herència, la part econòmicament fonamental, va a parar a descendents directes, els fills o les filles. Només es destinava una part insignificant del llegat al «salvament de l'ànima», la qual cosa ens mostra que —si més no en aquests documents tan significatius i des d'una perspectiva econòmica— no sembla que els testadors estiguessin principalment preocupats per aquesta qüestió. De fet, el que sí que se'ns mostra és llur preocupació pel destí del seu patrimoni, en el sentit que no es fragmentés i acabés desapareixent. Per això en aquests testaments, encara que hi hagi diversos fills, normalment s'estableix un únic hereu, el primogènit o la primogènita.

Un cop apuntat el marc arquitectònic, literari i mental de l'època, que ens mostren una imatge no gens grisa ni decadent, s'han qüestionat altres plantejaments historiogràfics extraordinàriament dispars que defensen l'existència d'una «crisi baixmedieval».

Un dels principals arguments adduïts ha estat la seva coincidència amb crisis frumentàries periòdiques i d'una intensitat excepcional. Però en la tesi doctoral de Juanjo Cáceres Nevot podem veure com en el període que nosaltres estudiem no van existir crisis frumentàries especialment continuades o de gran intensitat, ans al contrari, l'acció reguladora del consell municipal barceloní va ajudar a pal·liar, durant aquest període, les crisis de subsistències.

Altres arguments, com l'existència d'epidèmies de pesta cícliques i mortíferes, queden desmentits per les dades aportades pels mateixos autors que les proposen. De fet, aquestes epidèmies foren més freqüents i molt més mortíferes en períodes posteriors, ja en plena època moder-

na. També hi ha plantejaments que no mereixen gaires comentaris per la nostra part, com les referències a terratrèmols o a plagues de llagostes.

I, finalment, tenim la qüestió de si els conflictes socials (com els pogroms), els conflictes polítics (com el Compromís de Casp) o els de caire financer (com les crisis monetàries i bancàries) foren conseqüència de la suposada crisi econòmica. Per a Pierre Vilar, els pogroms als calls jueus del segle XIV són una conseqüència de la crisi econòmica de la Catalunya baixmedieval. Però també es podrien explicar per motius de caire molt més circumstancial: concretament com a conseqüència d'una crisi frumentària puntual que elevà el preu del pa en el període circumscribit entre el 1389 i el 1393. En qualsevol cas, la causa de la ignició del conflicte seria exògena, no pas d'ordre intern. Per un costat, es dona a imitació dels pogroms d'Andalusia; per l'altre, l'avalot del 4 d'agost de 1391, segons la Crònica del Racional, és degut a la predicació d'alguns castellans.

El Compromís de Casp del 1412 també ha estat considerat una conseqüència més de la crisi general de la Catalunya baixmedieval. Nosaltres, en canvi, considerem el resultat final del Compromís com una crisi politicodinàmica molt concreta. Si l'anàlisi dels historiadors romàntics del Compromís de Casp, en clau nacionalista, resulta massa maniquea per a un Vicens Vives i un Pierre Vilar, crec que l'anàlisi d'aquests dos autors també pateix un reduccionisme excessiu en clau d'una poc demostrada crisi econòmica. En termes generals, i salvant les diferències entre l'un i l'altre autor, aquesta explicació és pròpia del prisma llavors dominant, que trobava les principals explicacions dels fets polítics en el món econòmic i material. Caldria considerar justament el fet contrari: l'existència d'una estructura econòmica desenvolupada que dona com a resultat una societat catalana complexa, amb interessos molt divergents, com per exemple uns ciutadans honrats de Barcelona que poden veure amb més bons ulls una dinastia estrangera, menys intervencionista amb el govern del Principat, que no pas l'ascens dels nobles d'Urgell; o una família Gualbes, amb negocis de la llana i interessos econòmics conjunts amb els Trastàmara, grans propietaris d'ovelles de la Península.

Una clara mostra del complex teixit social, econòmic i polític català, l'observem analitzant el món dels mercaders i del patriciat barceloní. Com és prou sabut, la vida política va girar entorn de dues faccions oposades: la Busca i la Biga. Però, a partir d'aquí, és difícil establir unes categories sociopolítiques estrictament duals. Un fet característic és la disgregació d'aquests grups socials (mercaders i patriciat urbà) entre els dos partits. En definitiva, estariem parlant d'una desunió política o d'una diversitat d'interessos fruit de la complexitat del teixit productiu català i no pas conseqüència de la debilitat econòmica.

I, finalment, per què no buscar l'explicació més senzilla al resultat del Compromís de Casp? És a dir, la simple conseqüència de la més hàbil actuació política del candidat Trastàmara, recolzada en la seva amenaçadora força militar. *Numquam ponenda est pluralitas sine necessitate*.

En relació amb la Guerra Civil, tothom estaria d'acord que va ser el gran conflicte social de la Catalunya del final de l'edat mitjana. I és precisament pel fet que aquesta qüestió no sigui controvertida que aquest treball de final de màster arriba fins al 1450. La Guerra Civil durà deu llargs anys, entre el 1462 i el 1472, i portà, ara sí, a la ruïna econòmica el Principat.

Segons els autors que defensen la tesi de la «crisi baixmedieval», aquesta queda reflectida per les turbulències monetàries i per les fallides bancàries. I el toc de mort final provindria de l'abandó per part de la burgesia de les activitats emprenedores a favor d'una nova mentalitat rendista.

A partir del 1346, s'encunyarà el florí, moneda d'or creada per Pere el Cerimoniós a semblança de la moneda florentina, pensada per al gran comerç, el sector més dinàmic de l'economia. Però el que hauria de ser un símbol de prosperitat, per a Pierre Vilar és tot el contrari. L'historiador occità fa referència als problemes inicials amb la seva paritat, no obstant que finalment hagi de reconèixer: «És veritat que el florí, en aquest nivell tan baix, restarà estable durant més o menys un segle».

Però Vilar, continuant la seva línia argumental, després d'exposar els problemes per fixar la paritat de la moneda d'or, recopila problemes amb la paritat de les monedes de plata, encara que també ens acabi

donant les causes puntuals de la inestabilitat del croat (la revolta sarda i criteris oposats de política monetària per part de les diferents faccions polítiques), a més de reconèixer que «les dificultats s'apaivaguen per elles mateixes, cap al 1420».

Per acabar de pintar el gran quadre de la «crisi baixmedieval», a les crisis monetàries s'hi afegiran les fallides bancàries. Vicens Vives recorda com «un seguit de fallides bancàries palesà que havia acabat l'època dels bells afers». Entre el 1381 i el 1383 feren fallida les principals banques privades barcelonines, gironines i perpinyanenes i el 1406 queia la poderosa banca dels Gualbes. En primer lloc, una crisi financera és sempre la conseqüència final d'una bombolla o reescalfament excessiu de l'economia. És a dir, l'economia, abans de la crisi financera, anava «massa bé». En segon lloc, les crisis financeres poden provocar una crisi econòmica, però no la provoquen necessàriament. Per tant, el que realment es certifica és el creixement econòmic abans del 1381. I queda el dubte de l'existència d'una crisi econòmica conseqüència de la crisi financera de 1381-1406 que, si realment es produí, per a Vicens Vives només hauria durat fins al 1420.

Finalment, es pot plantejar un altre enfocament a partir del conegut concepte de *trahison de la bourgeoisie* encunyat per l'eminent historiador francès Fernand Braudel. La qüestió que els mercaders catalans deixen de ser emprenedors i es converteixen en una classe rendista, l'anticipa Ferran Soldevila i la continuaran Pierre Vilar i Ramon d'Abadal. Aquesta mateixa idea, la recupera recentment Jaume Aurell, però entenenent que la crisi està circumscrita a l'esfera mental, no a l'econòmica. En primer lloc, es podria adduir que la mentalitat rendista sobrevé ineludiblement als qui s'han enriquit molt, i aquest és precisament un indicatiu sociològic de prosperitat i no pas de depressió econòmica (almenys fins al moment en què es dona el fenomen). En qualsevol cas, la «veritable» crisi econòmica, Jaume Aurell no la veu «constatable» fins després de la Guerra Civil.

Com es veu, per la mateixa naturalesa de la qüestió historiogràfica estudiada, el debat purament argumental juga un paper important, fins i tot clau, en el nostre treball. Però la part central de la nostra recerca

ha estat de caire empíric: trobar si va millorar la renda pagesa i si van millorar els salaris reals en el període 1350-1450.

L'estudi de la pagesia ha estat fonamental, ja que representava el 70-80% de la població, i copsar una millora d'un segment important en el món rural ens permet inferir una millora econòmica sensible per a les àrees estudiades.

Però, dins de quin marc històric s'ha fet aquest estudi? Des del 1150 fins al 1500 entrem en la fase que podem anomenar de *feudalisme institucionalitzat*, durant la qual es va recuperant progressivament el poder central i les qüestions feudals apareixen reflectides a bastament a les lleis i a la documentació; abandonant l'anterior etapa que hem anomenat de *feudalisme pur*, de màxim protagonisme dels senyors feudals. El feudalisme, dins d'aquesta fase del feudalisme institucionalitzat, es va suavitzant progressivament. I aquest procés s'accelera dins de la que hem anomenat «etapa postpesta», entre el 1350 i el 1500, com a conseqüència del canvi de conjuntura econòmica favorable a la pagesia fruit del cataclisme demogràfic.

El canvi que es produeix al camp català en aquesta etapa postpesta és tan important que se'l pot qualificar com una revolució agrària *avant la lettre*: una vertadera revolució agrària (als segles XIV i XV) abans de la Revolució Agrària (dels segles XVII i XVIII). Podríem dir que si bé la qüestió remença es va tractar d'una autèntica revolució, amb majúscules, no va ser, però, una revolució «gloriosa», ja que Catalunya va haver de patir l'epíleg terrible d'una guerra civil.

La remença esdevé un tipus de servitud més favorable al pagès per diversos motius: per l'estatus jurídic que li confereix, perquè els pagesos són quasipropietaris de la terra, per la seva imbricació amb l'emfiteusi, pel seu caràcter voluntari, per passar de ser un dret personal del senyor a un dret lligat al mas i, finalment, per la no-obligatorietat de treballar en exclusiva als dominis del senyor. D'altra banda, l'*àrsia*, l'*eixorquia*, la *intestia* i la *ferma d'espoli* forçada aniran perdent el seu caràcter feudal. De fet, aquests tres *mals usos*, així com el *lluïisme*, no deixen de ser, des del punt de vista econòmic, el pagament d'una entrada i, en aquest sentit, queden subjectes a les lleis de l'oferta i de la demanda.

Aquests plantejaments generals han quedat avalats en realitzar el nostre estudi empíric. Hem analitzat 150 contractes agraris, datats entre el 1350 i el 1450 i extrets dels diplomataris editats per Jordi Bolòs dels monestirs de Santa Maria de Serrateix i Sant Pere de la Portella, ambdós de la Catalunya Central. I per què hem seleccionat aquestes fonts? Perquè són les úniques que coneixem que són aptes per a fer un estudi econòmic. En aquest cas disposàvem d'una ràtio acceptable d'1,5:1, és a dir, 150 documents que cobreixen 100 anys; i es tractava també d'una sèrie en què els diferents documents estaven ben repartits per anys i no hi ha pràcticament anys obscurs, sense documentació associada. De contractes agraris, n'hi ha molts més, esparpallats pels diferents arxius de Catalunya, però sense formar part de sèries robustes. Ens hauria agradat disposar d'altres fonts aptes, d'altres àrees de Catalunya o d'altres tipus de senyories, però l'historiador només pot treballar amb el que té.

Després de l'estudi analític d'aquests 150 contractes agraris s'observa de forma inequívoca una millora de les condicions econòmiques dels remences-emfiteutes: primerament, la millora en la *naturalesa* dels pagaments; en segon lloc, la desaparició progressiva de l'entrada, del lluïisme i dels *mals usos*, i finalment, la disminució dels censos.

A banda de les conegudes referències legislatives, no hem trobat concretada a la documentació cap mostra de l'existència de l'atac feudal per a contrarestar les forces de mercat a què fan referència Brenner, Cuvillier, Freedman o Vicens. De fet, fins i tot la reclamació dels mals usos també va a la baixa en aquest període.

Hem de tenir en compte, però, que no tots els pagesos es van beneficiar d'aquestes millores. Alguns mantingueren les mateixes condicions agràries de bell antuvi. Però encara que no tota la pagesia en bloc va prosperar de la mateixa manera, donant lloc a la inevitable diferenciació social pagesa, la realitat és que una gran part del món agrari va experimentar una millora en les seves condicions contractuals.

Si anteriorment hem analitzat l'evolució econòmica en el món rural, el qual ocupava el 70-80% de la població, per a completar l'estudi empíric hem analitzat l'evolució del 20-30% de la població restant de Catalunya, la que vivia a les ciutats.

Entenem que la metodologia més objectiva per a determinar si van empitjorar o millorar les condicions de vida de la població urbana és l'anàlisi de l'evolució dels *salaries reals*, sobre els quals podem concloure, ja que totes les sèries són coincidents, que van pujar durant tot el període. En concret, hem utilitzat les dues úniques sèries robustes de preus i salaris existents per a aquest període dins l'àmbit català: la de Maria Caterina Argilés (Lleida) i la de Maria Victòria Almuní (Tortosa). Complementàriament, hem utilitzat les sèries clàssiques d'Earl Hamilton i Denis Menjot, referents a altres regions peninsulars, però que per la qualitat de les seves dades i per proximitat geogràfica ens serveixen per a donar suport a les sèries catalanes. Existeixen referències aïllades a preus i salaris en molta altra documentació, però sense configurar sèries aptes per a l'estudi empíric.

D'altra banda, és també manifest, fins i tot per als defensors del concepte de «crisi baixmedieval», que dins la cronologia en la qual s'insereix el present estudi es produeix a Catalunya el gran desenvolupament del comerç marítim internacional, a partir del qual es formen grans fortunes urbanes en mans dels mercaders, els «empresaris» o emprenedors per antonomàsia de la baixa edat mitjana.

El comerç internacional juntament amb l'especialització de la producció agrària, com és el cas del safrà, esdevenen símbols inequívocs del dinamisme econòmic de l'època estudiada. I l'anàlisi efectuada del comerç interior (a partir de les dades aportades per Carme Batlle) també ens indica que l'activitat firal no va decaure malgrat el fort descens demogràfic, cosa que ens permet concloure que el comerç interior podria fins i tot haver augmentat en termes relatius.

Però, per què autors com Pierre Vilar i Vicens Vives consideren aquest període de «crisi baixmedieval», si entre el 1350 i el 1450 puja el nivell de vida dels remences del camp, dels menestrals de la ciutat i també dels grans mercaders i només es constata una baixada del nivell de vida dels grans rendistes terratinents nobles i eclesiàstics?

Entenem que aquests autors han plantejat l'anàlisi de la realitat econòmica únicament des de la perspectiva de la demanda. Han vist com la demografia baixava, a Catalunya i a Europa, de forma constant gai-

rebé des del 1300 fins al 1500. I també han constatat que aquesta llarga etapa era deflacionària. I ambdós indicadors assenyalarien efectivament l'existència d'una possible *crisi de demanda*.

Però cal també fer una anàlisi des del costat de l'oferta per a comprovar que la baixada de preus va ser donada per un augment en la productivitat agrària, per l'especialització de conreus i per l'alliberament de les terres més fèrtils a causa precisament de la despoblació; i per una alça de la productivitat general deguda a l'augment de l'activitat comercial.

D'altra banda, la caiguda demogràfica no sempre indica crisi econòmica. Possiblement, a l'inici (1300-1350) sí que hi va haver una *crisi malthusiana clàssica*, però des de la Gran Pesta l'escenari canvia radicalment. Nosaltres hem considerat la hipòtesi d'un canvi estructural en què les ciutats van mantenir el seu estatus malgrat la brutal correcció demogràfica: la població europea va disminuir fins a nivells altmedievals, però les ciutats van romandre baixmedievals. I aquestes vampiritzaren el poc excedent que generava el camp, impeding així la recuperació demogràfica al llarg d'una centúria i mitja.

Malgrat la dificultat de poder atendre amb la màxima dedicació totes les qüestions obertes, hem pogut obtenir conclusions suficientment clares en relació amb tres preguntes bàsiques.

Primera: va millorar la renda *per capita* pagesa? Van millorar clarament les condicions dels nous contractes agraris. Certament, es podria adduir que s'haurien d'analitzar contractes agraris de senyories laiques més «dures» que les monacals. Però més aviat pensem que les *forces de mercat* torçaren o eludiren, en gran mesura, el major dels ímpetus feudals. La principal dificultat és discernir si aquesta millora evident en els nous contractes agraris es va traslladar a una alça de la renda *per capita* pagesa. Hi havia dues forces a favor dels pagesos: la millora dels contractes i els augments de la productivitat, i una en contra: la baixada de preus. L'existència de pagesos *grassos* avalaria la hipòtesi d'un augment de la renda pagesa.

Segona: va millorar la renda *per capita* dels assalariats urbans? Sí, totes les dades de les fonts observades (pujada de salaris, baixada de preus) empenyien els *salaris reals* en la mateixa direcció.

I tercera: de l'anàlisi de les obres literàries i dels testaments, quines conclusions obtenim? De l'estudi de *Lo somni* i *Lo crestià*, no podem inferir cap millora per a la pagesia o la menestralia. Però sí que se'ns mostra una atmosfera d'abundància de què podrien haver gaudit les classes més altes del món urbà: els artistes (notaris, metges, juristes o funcionaris com Metge mateix) i sobretot els mercaders. Finalment, en contraposició a la imatge d'una població temorosa de Déu, hem trobat, en els testaments analitzats, que es deixaven quantitats realment baixes per al «salvament de l'ànima». Si realment eren molt temorosos de Déu, no creien que aquest els recriminés les seves poc generoses disposicions testamentàries.

En conjunt, i en la mesura de l'anàlisi documental empírica duta a terme i dels qüestionaments argumentals exposats, aquest treball conclou que la «crisi baixmedieval» catalana, en la datació que comunament se li assigna, l'hem d'entendre força més com una tesi historiogràfica clàssica que no pas com una definició ajustada a la polifacètica realitat d'aquella etapa, una tesi clàssica que avui mostra importants limitacions analítiques i que probablement ha esgotat gran part de la seva capacitat explicativa.